

سیرت

نقش‌زارف در حکومت ساسانیان
 سیرت از دکتر مهدی غروی

دکتر مهدی غروی

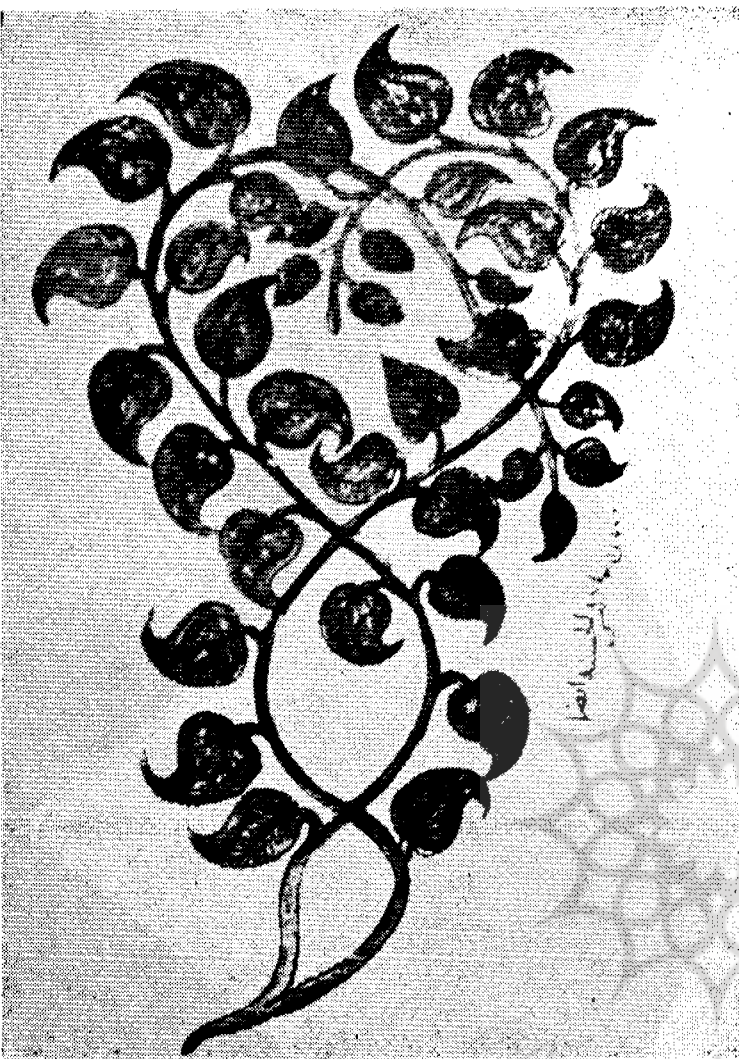
مدیر مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

«۳۸»

در دستگاه سلجوقیان آسیای صغیر نیز، مظاهر حماسی فرهنگ ایرانی، درخشش بی‌نظیر یافت، که جای بحث آن درین مختصر نیست. اما ذکر این نکته ضرور است که این پادشاهان بدون شك به گردآوری یا نویساندن شاهنامه علاقمند بوده‌اند و ما امیدوار هستیم که در آینده آثار بیشتری از شاهنامه‌های عصر سلجوقی در شبه قاره یا آسیای مرکزی و افغانستان و شاید هم آسیای غربی و آناتولی بیابیم. باز می‌گردیم به هنر نقاشی درین عهد و یادآوری می‌کنیم که نفوذ هنری مانوی و بودائی خیلی پیش از عصر مغولان، در دوره سلجوقیان به ایران و بین‌النهرین رسید، به عقیده بازیل‌گری آثار نفوذ این دو منبع هنر مشرقی را نه تنها در شاهنامه‌های نخستین و کتابهای مصور اولیه می‌توان دید، بلکه در کتابهای عربی نیز که در عصر سلجوقیان، در سرزمین بین‌النهرین ساخته شده می‌توان یافت.

به نظر همین هنرشناس و دونفر همکاران دیگرش، در آثار دوران سلجوقی فقط تسلط نظامی ترکان است که با دقت و موشکافی، قابل احساس می‌شود، و گرنه تسلط هنری و فرهنگی ایرانیان درین بخش نیز کاملاً آشکار است. این تسلط نظامی مهاجمان شرقی همراه با تقدم و

دوران آرامش و ثباتی که سلجوقیان بوجود آوردند، در دهه‌های پیش از حمله مغول شکوفان گردید اما آنچه خلق شده بود با هجوم این اقوام از میان رفت. بنابراین ما از دوران سلجوقی چیز مهمی نداریم که ارائه کنیم و آنچه مانده است با آثار دوران ایلخانان آمیختگی دارد. سلجوقیان پیرو نظاماتی شبیه ساسانیان بودند، نظام الملك طراح بزرگ دولت سلجوقی بزرگ بسیار تحت تاثیر تمدن ساسانی و نظامات عباسی، که تقلید از روشهای اداری ایران بود قرار داشت، این کتاب معروف وی شاهد این مدعا است، این سیاستمدار دانشمند به عللی که امروز ما پوشیده است از تظاهر به ایران دوستی و تفاخر به ملیت ایرانی پرهیز داشت، اما بدون شك وی يك دهقان ایرانی‌پاك نهاد بود، همشهری فردوسی که به سبب رعایت احساسات پادشاه ترك مسلمان، تمایلات ملی خود را پنهان داشت، و ما می‌دانیم که این پادشاهان نیز بتدریج به حماسه‌های ملی ایرانی علاقمند شدند، تا بجائی که طغرل سوم، آخرین فرد این دودمان که در ایران مرکزی حکومت داشت، هنگام جنگ شاهنامه می‌خواند و

راست : تصویر شماره ۱ «الف»

چپ : تصویر شماره ۱ «ب»

دو تصویر از کتاب بسیار قدیمی خواص الاشجار، در این کتاب که به آستان قدس رضوی تعلق دارد صدها تصویر از گیاهان و حیوانات وجود دارد و از قدیم ترین کتابهای مصور اسلامی است ، نقاشیهای آن صرفاً جنبه علمی دارد و معرف و مکمل مطالبی است که در کتاب آمده و نفوذ عالمان نسطوری که مطالب خود را به سریانی می نوشتند در همه چیز کتاب که به عربی برگردانده شده ملاحظه می شود . نقاشیها به سبک بین النهرین و در دوره سلجوقیان ترسیم شده اند

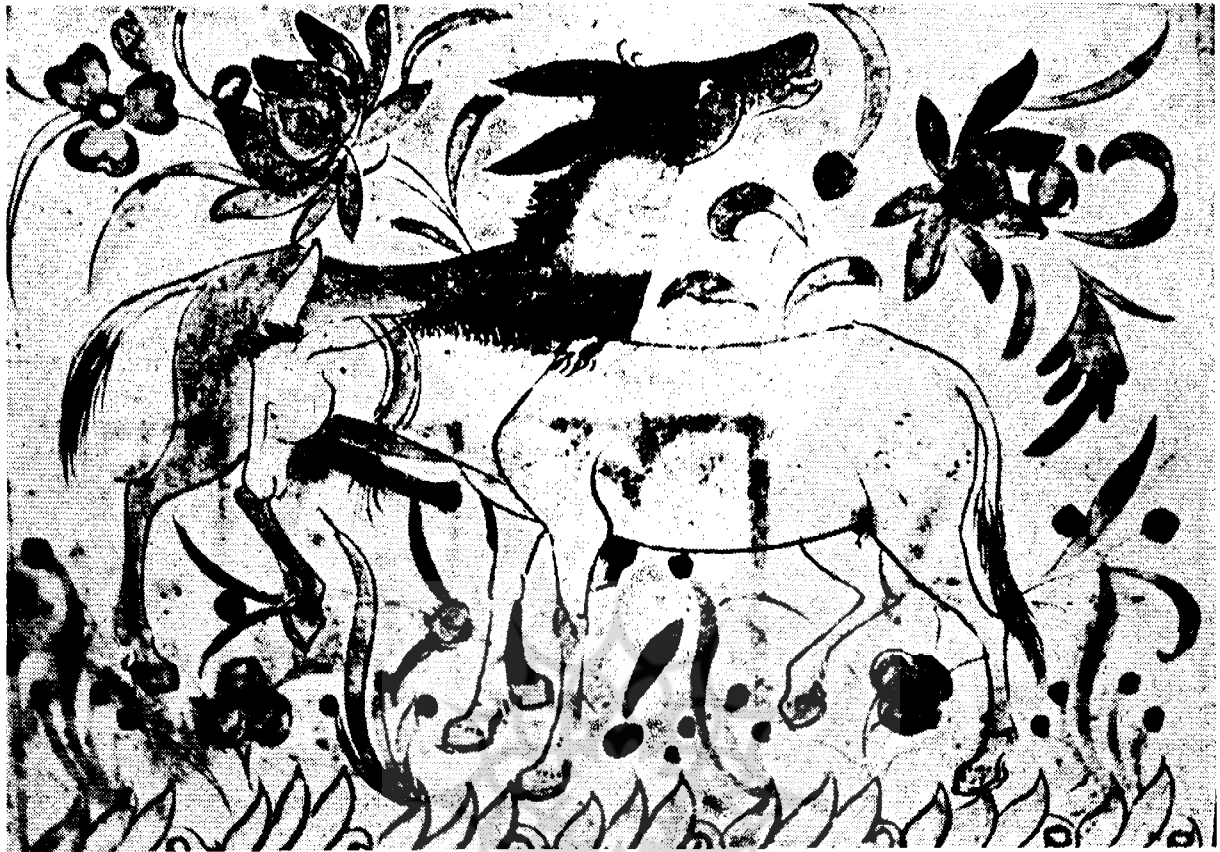
الف : درخت سفرجل (به)

ب : بوته يك نوع توت

در قرن سیزدهم میلادی، عصر حمله مغولان، پیشرفت تمدن اسلامی متوقف گردید، همانگونه که در قرن دهم و یازدهم نیز منقطع شده بود، اما درین قرن تهیه آثار هنری منسوخ نگردید و کارهای هنری بسیار به انجام رسید که بخش معدودی از آن بما رسیده است ، خرابیهای تیمور در قرن بعد از عصر استیلای مغولان، دست کمی از خرابیهای چنگیز نداشت و بنابراین آثار هنری قابل

۱- گری، ویلکینسن، بینیون، نقاشی

ایرانی ص ۲۳.

تصویر شماره ۲

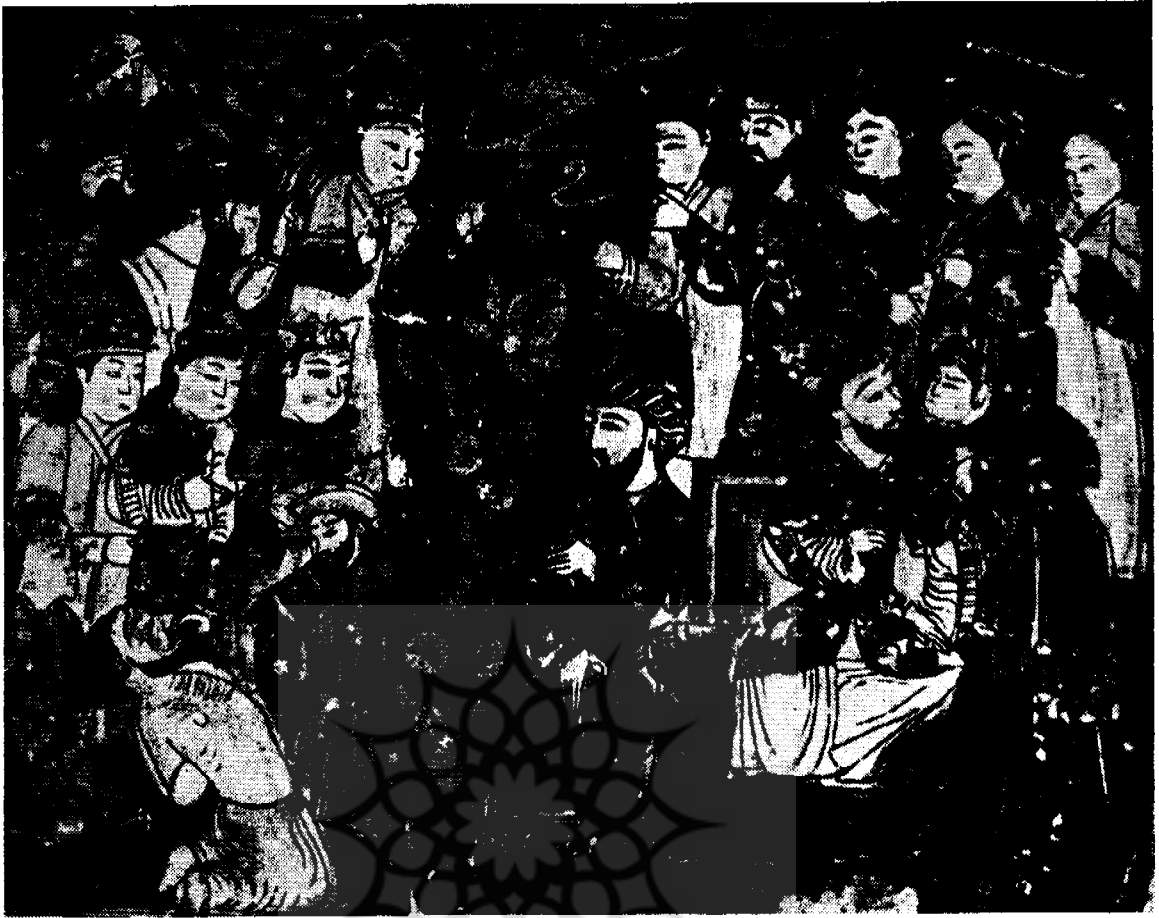
يك نقاشی از کتاب منافع الحيوان ابن -
بختیشوع از دانشمندان نسطوری عصر متقدم عباسی.
کتاب که در باب حیوانشناسی پزشکی است در قرن
ششم هجری کتابت شده به خط نسخ و کوفی .
نمونه‌ای کامل از طبیعت‌گرایی عصر اسلامی
نخستین . درین تصویر تزئینات هندسی زمینه
کار را پر کرده ، بدون در نظر گرفتن ترکیب
صحنه و اندازه ونسبت که می‌توان آنرا آغازی
میهم در تصویرنگاری کتابی (مینیاچور ایرانی)
دانست . این کتاب که از قدیم‌ترین کتابهای علمی
مصور در جهان اسلام است به کتابخانه دانشگاه
ملک گیل من رآل در کانادا ، تعلق دارد ، شلوتر
تصاویر دیگری ازین کتاب انتشار داده است .

دوران ایلیخانان و پیش از آن که در ایران
تهیه شده نیز دیده می‌شود (شاهنامه کاما
و سمک عیار) در حالیکه این خشونت در
کارهای ساسانی هرگز وجود ندارد.
بازیل‌گری صحافی و کتابسازی
نخستین اسلامی را نیز از هنر مصر متأثر
می‌داند و بعنوان شاهد به تصویرهای این
کتابها، که همه از نقاشی مصری متأثرند،
اشاره می‌کند:

۱- مقامات حریری شفر متعلق به
کتابخانه ملی پاریس^۴ و یا نسخه‌های دیگر
همین کتاب در لنینگراد که توسط روسها
از مرقد شیخ صفی‌الدین اردبیلی به روسیه
برده شده است.^۵

۲- مقامات حریری متعلق به کتابخانه
بدالیان^۶.

توجهی ازین دوران باقی نمانده است.
اما درین نسخه‌های برجای مانده، برخی
نقاشیهای کتابی وجود دارد که نمایانگر
پایان دوره طبیعت‌گرایی خشونت‌آمیز
است. درین روش نقاشی سعی دارد آنچه
را که می‌بیند بروی کاغذ بیاورد بدون
دقت و ریزه‌کاری. به عقیده هنرشناسان
انگلیسی گری و همکارانش نقطه شروع
این مکتب را باید در مصر جستجو کرد،
زیرا در سالهای اخیر مقدار زیادی نقاشی
سیاه‌قلم ، خشن و بدون ریزه‌کاری از
فسطاط بدست آمده است که با آثار
نخستین اسلامی، آنچه که در بین‌النهرین
تهیه شده مشابهت دارد.^۳ این خشونت و
ناپختگی که در عین حال به طبیعت نیز
بسیار نزدیک است، در کارهای معدود

تصویر شماره ۳

۳- کلیله و دمنه عربی متعلق به همین کتابخانه^۷.

یکی دیگر از خصوصیات این نسخه‌های مصور اولیه این بوده است که نقاش چهارچوب معینی برای نقاشی در نظر نمی‌گرفته و اغلب قسمتی از مجلس را وارد متن می‌کرده است، شاید بدین علت که نقاش و خطاط یک نفر بود و نقاش حرفه‌ای برای ترئین کتاب وجود نداشته است، این حالت را در نقاشی‌های مانوی نیز می‌توان دید. در نسخ خطی مهم قرن ۱۵ و ۱۶ ایران هم این وضع وجود دارد، اما آن حالت خشونت و ناپختگی دیگر از میان رفته است و نقاشان فقط بمنظور حفظ سنت قدیمی بدین کار مبادرت

تصویری دیگر از سبک عیار کتابخانه بدالیان این مجلس یکی از قدیم‌ترین مجلس‌های موجود در کتابهای فارسی است که به دست ما رسیده. احتمالاً تاریخ اجرای آن دوران سلجوقی است (قرن ششم هجری) از خصوصیات این مجلس که آنرا از مکتب بین‌النهرین متمایز می‌سازد عدم وجود هاله نور و شباهت صورتها و گلهای تزیینی موجود در صحنه با نقوش ظروف سفالین دوران سلجوقی در ری و اصفهان و نیشابور است. درین تصویر جز وزیر هیچکس عمامه به سر ندارد در صورتیکه در تصاویر سبک بین‌النهرین همه مردان عمامه به سر دارند. بنابراین درین مجلس اثری از نفوذ نقاشان نسطوری وجود ندارد، بیشتر هنرمندانی که در دوران ایلخانان به مصور ساختن شاهنامه‌ها پرداختند، ازین نوع تصویر-نگاری سرمشق گرفته بوده‌اند.

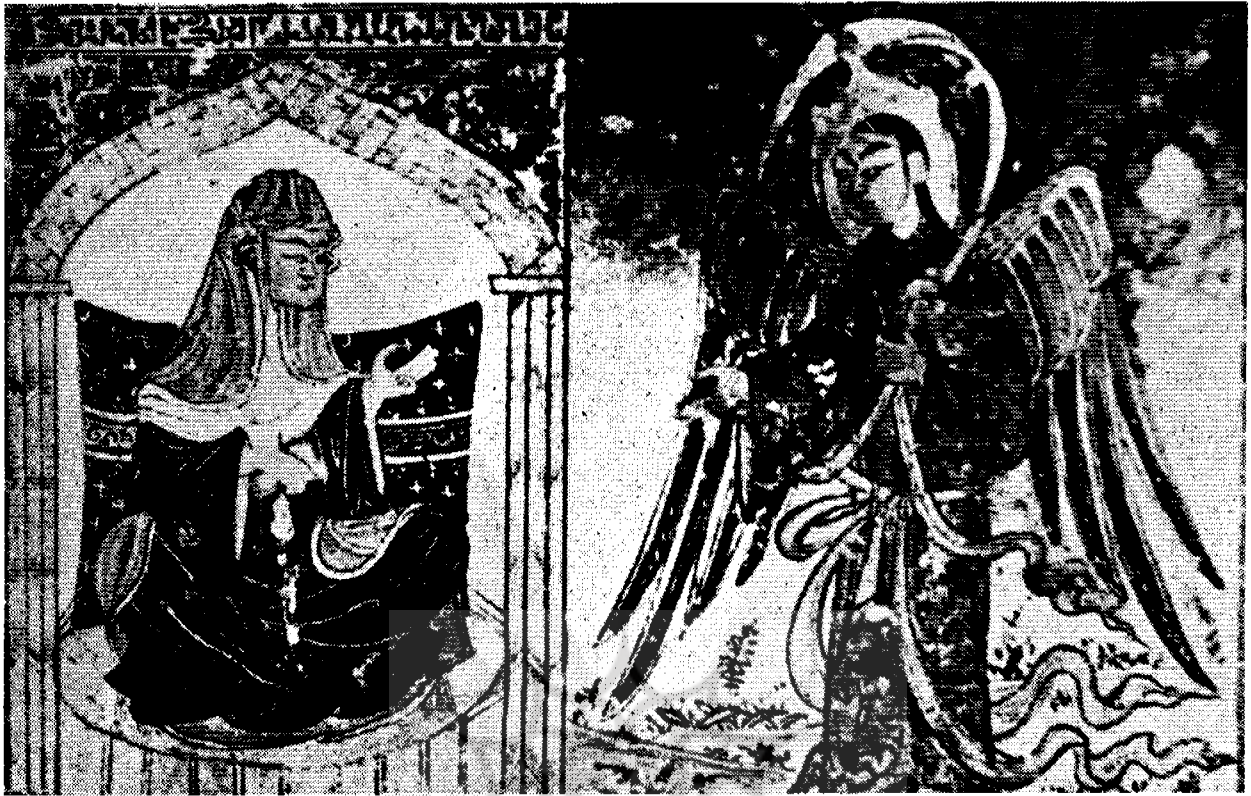
۲ و ۳: همان کتاب ص ۲۱.

۴- همین کتاب ص ۲۱ و زیرنویس شماره ۲ که نمونه‌های چاپ شده این نقاشیها را در کتاب نقاشی اسلامی *Musulman Painting* شماره‌های ۲۴ و ۳۱ معرفی می‌کند.

۵- همین کتاب ص ۲۲ و زیرنویس شماره ۳، کتاب کوهنل نقاشیهای شماره ۷ تا ۱۱

۶- همین کتاب ص ۲۴ و نقاشیهای همین کتاب شماره I که رنگی است و دو مجلس سیاه و سفید به شماره‌های II. a, II. b دو تصویر نخست را ما در بخشهای گذشته این تحقیق ارائه کرده‌ایم.

۷- همین کتاب ص ۲۴. ازین نسخه‌چهار مجلس به شماره‌های III. a, III. b, IV. a و IV. b آورده شده و ما نیز در بخشهای پیشین این تحقیق دو تصویر نخست را داشته‌ایم.

تصویر شماره ۴

تصویری از نسخه خطی آثار الباقیه دانشگاه ادینبورگ. درین صحنه جبرئیل خبر تولد مسیح را به حضرت مریم می‌دهد، تاریخ کتابت نسخه ۷۰۷، عصر ایلخانان است. به عقیده بازیل گری این تصویر یک نمونه بارز کارهای تقلیدی مسلمانان از صورت‌نگاری هنرمندان نسطوری وارمنی است اما محل اجرای آن بدون شک استان آذربایجان (تبریز، مراغه و شاید دیار بکر) بوده است. نسخه دیگری ازین کتاب در کتابخانه ملی هست که به عقیده بلوشه در قاهره در قرن دهم هجری تهیه شده است. با تمام این مقدمات در چهره جبرئیل اثرات نقاشی مشرق‌زمین، آسیای مرکزی و حتی چین به خوبی نمودار است.

تهیه شده و بسیار کهن است. این نسخه ابتدا به سلطان‌های مصر تعلق داشته و سپس توسط نادرشاه به آستان قدس رضوی تقدیم گردیده است، ازین نسخه هیچ تصویری در کتاب گری و همکارانش ارائه نشده و فقط معرفی‌نامه‌ای از آن در دست است^۸، برای ملاحظه آن می‌توان به کتابخانه آستان قدس رضوی مراجعه کرد.

۸- نگاه کنید به تصویرهای شاهنامه‌توپ قاپوسرای که تاریخ تحریر آن ۷۳۱ است، دو تصویر ازین نسخه به شماره‌های XV.b, XVI.a در همین کتاب گراور شده‌اند و نیز تصاویر شاهنامه‌های شماره‌های XXXIX.b, XXXI.a, XLVIII.b, LIII.a که تاریخ اجرای آنها به ترتیب: ۱۳۹۷، ۱۴۲۰ و ۱۴۳۰ و ۱۴۳۸ است. در همین کتاب، سنه‌ها همه میلادی است.

۹- مقاله‌ای به قلم ویت Wiet در مجله مصرشناسی فرانسه انتشار یافته است.

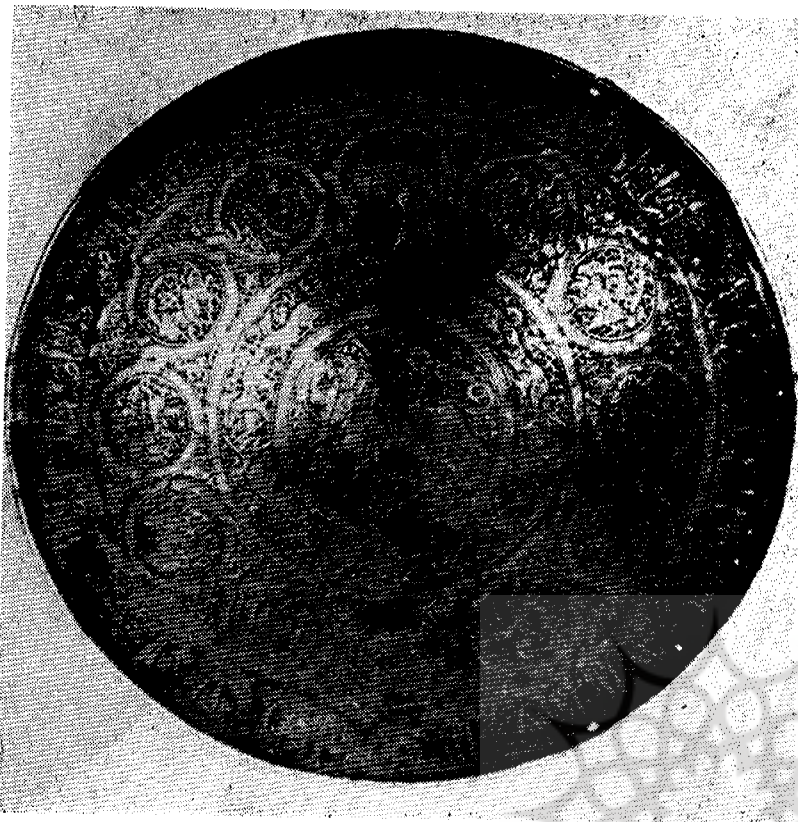
Bulletin de L'Institut d'Egypte, t. XIII, p. 22

کرده‌اند^۹.

پیش از آنکه به عصر تسلط مغولان برسیم به‌عنوان نمونه، نقاشیهای چند نسخه دیگر از نسخ مکتب بین‌النهرین را که در حقیقت ریشه و اساس نقاشی اسلامی شمرده می‌شود، معرفی می‌کنیم. خواهیم دید که شاهنامه‌های تهیه شده در عصر ایلخانان، مستقیماً تحت نفوذ و تأثیر این مکتب که راه خود را از سوی موصل و مراغه به تبریز گشوده بود، تهیه و ارائه شده‌اند.

در نمایشگاه سال ۱۹۳۱ برلینگتن لندن، بسیاری ازین قبیل تصاویر عرضه شد، که از آن میان این چند نقاشی را انتخاب کرده‌ایم:

۱- سه نقاشی از نسخه عربی مفیدالخاص (بخش دوم) تصنیف محمد زکریای رازی. (وفات ۳۱۱ در ری) که به حکمران مازندران تقدیم شده است، کتاب و مینیاتورهای آن در قرن ششم

راست : تصویر شماره ۵ «الف»

چپ : تصویر شماره ۵ «ب»

تصویر شماره ۵ «الف» :

نقش هیولا (اسفینکس، اسب با سر انسان) متعلق به عصر غزنوی که بر بدنه یک پارچ مسی کنده شده است. این پارچ مسی با شکل زیبا و متعادل خود ترکیبی است از هنر تلفیق شده ایران و آسیای مرکزی که رنگ اسلامی گرفته. در قسمت بالایی دهانه آن نقش شیر نشسته، یادگاری تحریف شده از شیر سستی ایران باستان، حک شده و بر سینه اش دو جمله کوتاه به خط کوفی نوشته اند، نقشی که ما بزرگ و ارائه کرده ایم بر قسمت پیشین شکم پارچ کنده کاری شده و یادآور نقوش سنتی ایران باستان است، ازین بعد است که کم کم نوشته ها و خطوط هندسی جای نقش حیوانات را در ظروف فلزی می گیرد. موزه کابل، تصویرهای شماره ۱۸۳ و ۱۸۴ در کتاب هنر افغانستان و شماره ۱۵۷ در :

L'Afghanistan dalla preistoria all' Islam, Mostra dei capolavori del Museo di Kabul Turin 1961.

که می نویسند این نقش مستقیماً از نقوش دوران ساسانی اقتباس شده،

هنرشناس ایتالیایی امبرتو سراتو Umberto Scerrato معتقد است که در قرن دوازدهم ساختن این ظرفها با این نقوش در خراسان معمول بوده است و نظایر این نقش را در روی ظرفهای دیگر که در خراسان تهیه می شده می بینیم، از جمله در وسط یک ظرف مسی (شماره ۱۷۴ در کتاب هنر افغانستان) که در مینه یافت شده و حاوی نقش های دوازده گانه منطقه البروج است، تصویر همین هیولا وجود دارد.

چپ : تصویر شماره ۵ «ب»

نقش هیولا، ظرف مسی از دوران غزنوی، ساخت خراسان در وسط هیولای اسب باندار با سر انسان کنده کاری شده در بالای سر این هیولا از دهانی دهان باز کرده و قصد آسیب رساندن بدان را دارد که این مربوط می شود به اسطوره های ایران و آسیای مرکزی. این نقش را با نقشی که از یک هیولای مشابه، کنده کاری شده روی یک پارچ، ارائه کرده ایم مقایسه کنید. در دایره دوم دوازده شیر و در دایره سوم در دوازده دایره کوچک نقش منطقه البروج طراحی گردیده و در لبه آن مطالبی به خط کوفی نوشته شده است. هنر افغانستان شماره ۱۷۳. این ظرف را در شهر غلغله بامیان یافته اند.

چپ: تصویر شماره ۶ «الف»
راست: تصویر شماره ۶ «ب»

تصویر شماره ۶ الف

ظرف سفالین، نقش سیاه و قهوه‌ای بر زمینه شیری از دوران غزنوی که از لشگری باز یافته شده است و در موزه کابل حفظ می‌شود. نقش وسط آن مرغی است که با غرور بر پای ایستاده و نقوش اطراف آن همه یادآور علائم خاص دوره ساسانی است. در حاشیه ظرف بجای نوشته‌های کوفی نقش‌های هندسی رسم کرده‌اند، قابل مقایسه است با نقش مرغی که بر شکم یک تنگ مسی حک شده است. دربارهٔ مشابهت این نقش با نقوش ساسانی به ص ۳۳۱ جلد ۱۸ :

Memoires de la Delegation Archeologique Fran-
çaise en Afghanistan.

نگاه کنید. هنر افغانستان شماره ۱۹۱

راست : تصویر شماره ۶ ب

تنگ فلزی نقش دار از دوره غزنوی. بر شکم این تنگ نقش مرغی دیده می‌شود که با مرغی به همین شکل که بر کف یک ظرف سفالین نقش شده قابل قیاس است. در اینجا برخلاف آن ظرف نوشته‌هایی به خط کوفی بسیار ابتدائی نیز به چشم می‌خورد، از نقطه نظر عصر استحصال این تنگ از آن بشقاب متأخر تر است و به همین دلیل خطوط کوفی را بر آن افزوده‌اند که حالت اسلامی بدان بدهند و مجوزی برای ارائه آن فراهم سازند. هنر افغانستان شماره ۱۸۳ .

عباس به آستان قدس رضوی اهداء گردیده است. ازین مجموعه تصویر دو درخت، سفرجل (به) و یک نوع توت، به شماره‌های V. a و V. b در کتاب گری و همکاران گراور شده است که هر دو تصویر را ما درین گفتار نیز ارائه کرده‌ایم، این کتاب در قرن ششم هجری، عصر سلجوقیان بزرگ کتابت شده است.

۳- ترجمه عربی یک دیوسکوریدس (در باب مواد معدنی) که در سال ۶۱۹

۲- خواص الاشجار^{۱۰} دیوسکوریدس (Discorides) عربی که ترجمه ماتریامدیکای دیوسکوریدس است و حواشی آن را نیز بهمان زبان اصل (سریانی) نوشته‌اند نسخه سریانی کتاب که در قرن نخستین هجری نوشته شده، ۲۸۴ ورق دارد، با ۶۷۷ تصویر از گیاهان و ۲۸۴ تصویر از حیوانات، این کتاب مصور نیز بسیار کهن است و در قرن هفتم تهیه شده است و بعدها توسط شاه

(۱۲۲۲) توسط عبداللہ الفضل نوشته شده و جمعاً ۳۰ تصویر از آن در دست است که بطور پراکنده در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شود، این تصاویرها از نمونه‌های خوب سبک بین‌النهرین محسوب می‌گردند، و آن حالت خشونت و بدویت را در آن بخوبی می‌توان دید، رنگ آمیزی با شتاب و بی‌دقتی صورت گرفته و دکتر شولتس معتقد است که این نسخه مستقیماً ترجمه نسخه سریانی آن است که در قرون پیشین، در سوریه تهیه شده بوده است و امروز هم وجود دارد، از نقاشی‌های این مجموعه ناقص شده چهار مجلس در نمایشگاه عرضه گردید و فقط یکی از آنها به شماره IX. a در کتاب گری گراور شده است که همین تصویر را ما نیز در صفحات پیشین این گفتار ارائه کرده‌ایم^{۱۱} (سرب‌سازان).

۴- نسخه‌ای از آثار الباقیه ابوریحان بیرونی که به عربی است و در تاریخ ۷۰۷ توسط ابن القطبی کتابت شده، ۲۱۲ ورق با ۲۴ تصویر که از قدیم‌ترین کتابهای مصور موجود در باب فرهنگ ایرانی

است. در مجلسهای این نسخه بدون توجه به تاریخ کتابت، می‌توان برخی خصوصیات سبک متأثر از نفوذ هنر چینی را در آن مشاهده کرد، بنابراین کتاب در عصر نخستین ایلیخانان در تبریز تهیه شده است. اما خود نقاشی و شخصیت‌های موجود در صحنه، همه از نفوذ مسیحیان نسطوری و سبک نقاشی ایشان حکایت دارد که مشخص اصلی سبک بین‌النهرین است، در مورد این مجلس‌ها، آرنولد تصور می‌کند که این خصوصیات، نتیجه تأثیر هنر مانویان است، مثلاً در مجلسی که اخراج آدم از بهشت نشان داده می‌شود، نفوذ آئین مزدیسنا کاملاً محسوس است^{۱۲}.

گری معتقد است که این نقاشیها در تبریز تهیه شده و مشخص مکتب نخستین ایلیخانی است که البته از سبک‌های اصیل ایرانی هم متأثر می‌باشد، اما ریشه و اساس آن همان مکتب بین‌النهرین است^{۱۳}. این نسخه به کتابخانه دانشگاه ادینبورگ تعلق دارد.

۱۰- در باب داروشناسی گاهی و تحولات جغرافیائی این فن می‌توان به کتاب از جادوتا

علم

From Magic to science, London, Benn, 1928, p. 182.

مراجعه کرد که می‌نویسد، ریشه اساسی این فن را باید در فرهنگ یونانی جستجو کرد و سپس در امپراتوری بیزانس، نسطوریها بهره‌مندی از آن، حرفه پزشکی و دارو پزشکی قرن وسطائی را تکمیل کردند و متن‌ها را به سریانی ترجمه برگرداندند، نخست در جندی‌شاپور و بعد در بغداد، مطالعات پزشکی این گروه ادامه یافت، از این‌روی بود که این مجموعه‌ها (دیوسکوریدس) ابتدا عربی و بعد فارسی شد، در شرق زمین نام گیاهان و طبیعت اصلی آنها که بیشتر مدیترانه‌ای بود عوض شد و تکامل یافت.

۱۱- در باب تصویرهای چاپ شده این مجموعه در کتابهای مارتین و شولتز و کوهنل به ص ۲۷ کتاب گری و همکاران نگاه کنید.

۱۲- تصویر شماره XV. a در کتاب گری، مقایسه با تصویر شماره ۱۷ ارنولد.

۱۳- درباره تصویرهای چاپ شده این مجموعه نگاه کنید به ص ۲۵ کتاب گری و همکاران، یکی از تصویرهای آن نیز درین کتاب چاپ شده که ما نیز آنرا عیناً نقل کرده‌ایم.

تصویر شماره ۷

نقش روی یک صندوقچه فلزی از قرن ششم (عصر سلجوقی) که یک مجلس ساده ضیافت را نشان می‌دهد. شاهزاده نشسته است و دو خدمتکار سیاه و سفید در دو طرفش ایستاده‌اند همه با هاله نور و نقش‌های هندسی منظم در متن، شاهزاده با کلاه ساسانی، گوشواره‌های بزرگ جامی بدست دارد و در دو طرفش دو مشعل فروزان تعبیه شده که بسیار بر معنی است. طرز نشستن شاهزاده یادآور نقش بودا در آسیای مرکزی است.

